

JURISPRUDENCE

FEATURES OF THE IMPOSITION OF CRIMINAL PUNISHMENTS ON FOREIGNERS AND STATELESS PERSONS AND THE EXECUTION OF THEIR SENTENCES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Humbatov M.

Baku City, Republic of Azerbaijan

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏCNƏBİLƏRƏ VƏ VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRƏ CİNAYƏT CƏZALARININ TƏYİN EDİLMƏSİNİN VƏ ONLARIN CƏZALARININ İCRASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hümbətov M.H.

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15853731>

Abstract

The article reviews the criminality of foreigners and stateless persons in the Republic of Azerbaijan, the features of the imposition of penalties on them and the execution of their sentences, and makes proposals for amendments to the legislation on crimes and the execution of sentences.

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı cinayətkarlıq, onlara cəzaların təyin edilməsi və cəzalarının icrası xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, cinayət və cəzaların icrası qanunvericiliklərinə dəyişikliklər edilməsi ilə əlaqədar təkliflər verilir.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Criminal Code, Code of Execution of Sentences, criminal penalties, forced removal outside the borders of the Republic of Azerbaijan, execution of sentences on foreigners and stateless persons.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Cinayət Məcəlləsi, Cəzaların İcrası Məcəlləsi, cinayət cəzaları, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəzalarının icrası.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin, sonradan ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılmış köklü islahatlar nəticəsində dövlətin taleyüklü problemləri, habelə hökuməti və onun vətəndaşlarını narahat edən bir çox siyasi, sosial, humanitar və digər problemlər öz həllini tapmış, iqtisadi sahədə nəzərəçarpacaq uğurlar əldə olunmuş, düşünülmüş, çoxvektorlu və balanslandırılmış xarici siyasətlə Azərbaycan adını dünyanın sivil, hüquqi, demokratik dövlətləri sırasına yazmış, beynəlxalq aləmdə tanınan və nüfuzə malik bir ölkəyə çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində dünya dövlətlərinin, onların vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikasına cəlbədicə bir məkan kimi marağının artmasını şərtləndirmişdir. Qeyd olunanlarla bağlı Azərbaycana səfər edən xarici ölkə vətəndaşlarının sayı ilbə-il artmağa başlamışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2000-ci ildən Azərbaycana gələn əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayında ardıcıl olaraq artım müşahidə olunmuş və tezliklə bir milyonu ötmüşdür. Sonralar, yəni 2011-ci ildən sonra da, yalnız koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövrü, yəni 2020–2021-ci illər istisna olmaqla, ölkəyə səfər edən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı artmaqda davam etmiş, hər il təxminən 2–3 milyon arasında olmuşdur. 2024-cü il ərzində müxtəlif məqsədlər, yəni turizm, təhsil, əmək fəaliyyəti, müalicə və digər məsələlərlə bağlı Azərbaycan Respublikasına 2,6 milyondan artıq əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər

gəlmişdir. 2025-ci ilin ilk dörd ayı ərzində dünyanın yüzdən çox ölkəsindən 735,8 mindən artıq əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasına səfər etdikləri qeydə alınmışdır. Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı yuxarıda göstərilən statistik rəqəmlər, əhalisinin sayı on milyondan bir qədər artıq olan Azərbaycan dövləti üçün heç də az deyildir.

Azərbaycan Respublikasına səbəblərindən asılı olmayaraq gələn əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yüksək səviyyədə qəbulu, yerləşdirilməsi, onların ölkənin qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, incəsənəti, füsunkar təbiəti, gözəl adət-ənənələri, özünəməxsus mətbəxi ilə tanış olmaları məqsədlə zəruri turizm infrastrukturunu yaradılmış, sözügedən şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün aidiyyəti dövlət orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər görülür.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə ərazisində olduqları müddətdə hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə vəzifələrinin müəyyənəşdirilməsi məqsədlə Azərbaycan Respublikasının 13 mart 1996-cı il tarixli “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Qanunu qəbul edilmişdir. Sonradan aidiyyəti beynəlxalq aktların tövsiyələri nəzərə alınmaqla, ölkədə miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi işinin təkmilləşdirilməsi, miqrasiya proseslərinin və bu sahədə yaranan münasibətlərin daha səmərəli tənzimlənməsi, habelə

əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında hüquqi vəziyyəti ilə bağlı normaları özündə daha geniş ehtiva edən müasir və mükəmməl yeni qanunvericilik aktı, yəni 2 iyul 2013-cü il tarixli Miqrasiya Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Həmin məcəlləyə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunlarda və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Sözügedən şəxslər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, qanunlarının və digər qanunvericilik aktlarının tələblərini pozmamalı, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət etməlidirlər. İstinad edilən qanunda qeyd olunur ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, dilindən, dinə münasibətindən, fəaliyyət növündən və xarakterindən, habelə digər hallardan asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər. Eyni zamanda, həmin şəxslərin ölkəyə səfərləri və daimi yaşamaları ilə əlaqədar Azərbaycanda milli təhlükəsizliyin, ictimai asayışın, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasının təmini də yaddan çıxmamışdır. Sözügedən şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yol verilmiş hüquq pozuntularına, o cümlədən cinayət əməllərinə müvafiq qanunvericiliyə, yəni dövlətin aidiyyəti qanunlarına, habelə Cinayət Məcəlləsinə (bundan sonra AR CM) uyğun olaraq hüquqi qiymət verilir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, hər il Azərbaycanda əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə onların iştirakı törədilmiş təxminən dörd yüz və ya daha çox cinayət hadisəsi qeydiyyata alınır. Belə ki, 2019–2023-cü illərdə sözügedən şəxslər, habelə onların iştirakı ilə hər il orta hesabla 461 cinayət qeydiyyata alınmışdır. 2020-ci ildə müvafiq cinayətlərin sayı 430, 2022-ci ildə isə, 505 olmuşdur. 2024-cü ilin birinci yarısında əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə onların iştirakı ilə törədilmiş ictimai təhlükəli əməllərin sayı 257 təşkil etmişdir ki, bu da 2023-cü ilin müvafiq dövrünün göstəricisi ilə müqayisədə 50,1 % çoxdur. Sözügedən şəxslərlə bağlı qeydə alınmış cinayətlər arasında, bir qayda olaraq qaçaqmalçılıq (AR CM-in 206-cı maddəsi), qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma (AR CM-in 234-cü maddəsi), Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini qanunsuz olaraq keçmə (AR CM-in 318-ci maddəsi) ilə əlaqədar ictimai təhlükəli əməllərə daha çox rast gəlinir. Cinayətlər törətmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəd olan dövlətlərin, yəni Rusiya Federasiyasının, İran İslam Respublikasının, Gürcüstanın və Türkiyənin vətəndaşlarıdır. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilənlər arasında bir sıra Avropa, Asiya, yaxın Şərq, Afrika, Amerika dövlətlərinin də vətəndaşları olmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, ölkə vətəndaşları ilə müqayisədə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, onlar barədə ibtidai istintaqın aparılması, təqsirkar hesab edilmiş şəxslərə cəzaların tətbiq edilməsi ilə bağlı milli qanunvericilikdə, az da olsa, bir sıra fərqli yanaşmalar vardır. Onlar ilk növbədə, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin tutulmaları, yaxud həbs edilmələri ilə bağlı, bu hərəkətlərə səbəb olan hallar və onların hüquqları barədə dərhal məlumatlandırılmaqla, vətəndaşları olduqları və ya daimi yaşadıkları dövlətlərin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərinə və ya konsulluqlarına, yaxud onlara himayədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilatlara bu barədə dərhal məlumat vermək, müvafiq proseslər zamanı ana dilindən istifadə etmək, aidiyyəti sənədləri ana dilində və ya bildikləri başqa dildə almaq, tərcüməci xidməti ilə təmin edilmə hüquqları ilə əlaqədardır. Beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş imtiyaz və immunitetə malik olan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində ölkə ərazisində cinayət icraatının xüsusiyyətləri, beynəlxalq normalara cavab verən Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 436–441-ci maddələrinin tələblərinə uyğun həyata keçirilir.

22 may 2012-ci il tarixli “Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən həbs yerlərində saxlanılan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər ölkə Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları üçün təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə edir, vəzifələr daşıyırlar. İstinad edilən qanuna, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həbs yerlərində saxlanması ilə əlaqədar artıq yuxarıda qeyd olunan, yəni öz dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəlikləri və ya konsulluqları ilə və ya onlara himayədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla təxirə salınmadan əlaqəyə girmək, həbsdə saxlama zamanı öz hüquq və vəzifələri, daxili intizam qaydaları, o cümlədən rejimin tələbləri, təkliflərin, ərizələrin və şikayətlərin verilməsi qaydaları ilə yazılı şəkildə, onlara aydın olan dildə tanış olmaq, bu barədə yazılı məlumatı özündə saxlamaq hüquqları istisna olmaqla, digər xüsusi normalar daxil edilməmişdir.

Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilə bilən cəzalara gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, onlara 2000-ci ilin 1 sentyabrından qüvvəyə minmiş AR CM-in 42-ci maddəsində hazırda nəzərdə tutulmuş on iki cəzadan yalnız azadlığın məhdudlaşdırılmasının tətbiqinə qadağan qoyulmuşdur. Eyni zamanda, AR CM-də birbaşa göstərilməsə də, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaların da əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Ordusunda və digər silahlı birləşmələrində hərbi qulluq keçmələri ilə bağlı mövcud məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla, onlara tətbiq edilməsi imkan xaricindədir. Habelə, təcrübədə xüsusi və ya hərbi rütbədə, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə növündə əlavə cəzanın, yalnız fəxri addan və dövlət təltifindən

məhrum etmə hissəsində tətbiq edilməsi mümkün ola bilər. Digər cəza növləri əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə fərq qoyulmadan, törədilmiş əmələ görə AR CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsinin sanksiyasına uyğun həddə və miqdarda tətbiq edilir.

Ölkənin cinayət qanununda, yəni AR CM-in 52-ci maddəsində yalnız əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiqi nəzərdə tutulan bir əlavə cəza növü - Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma (bundan sonra ölkədən məcburi çıxarma) nəzərdə tutulmuşdur. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, həmin cəza, əsas cəza çəkildikdən sonra icra edilir. Ölkədən məcburi çıxarma cəzası tətbiq edildiyi iyirmi beş il ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, 2 iyul 2001-ci il tarixli qanunla AR CM-in 52-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliklə, müvafiq normanın ilkin redaksiyasından fərqli olaraq, həmin cəzanın törədilmiş cinayətin kateqoriyasından asılı olmayaraq, bütün əcnəbilərə, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiqi imkanları nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin qəbulu ilə əlaqədar 03 dekabr 2013-cü il tarixli qanunla AR CM-in 52-ci maddəsinə yenidən xeyli dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, ilkin olaraq ölkədən məcburi çıxarma cəzasının bir ildən artıq azadlıqdan məhrum edilmiş bütün əcnəbi, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiqinin məcburiliyi təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, ölkədən məcburi çıxarma cəzası məhkəmə tərəfindən bir ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına və ya azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaya məhkum edilən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də AR CM-in 58.3-cü maddəsində göstərilmiş hallar, yəni törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınmaqla təyin edilə bilər. Əlavə olaraq ölkədən məcburi çıxarma cəzasının tətbiq edilmədiyini şəxslərin dairəsi də genişləndirilmişdir. AR CM-in 52-ci maddəsi ilə əvvəllər müəyyən edilmiş məhkumların siyahısına məcburi çıxarılması milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənafeyinə zidd olan şəxslər də əlavə olunmuşdur. Öz növbəsində orqanizmin funksiyalarının 61–80 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş, habelə himayəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan yetkinlik yaşına çatmayan uşağı olan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər ölkədən məcburi çıxarma cəzasının tətbiq edilməməsi ilə əlaqədar malik olduqları hüququ itirmişlər [1, c. 252–253]. Habelə, AR CM-in sözügedən maddəsinə, barəsində ölkədən məcburi çıxarma cəzası tətbiq edilmiş şəxsin Azərbaycan Respublikasına yenidən gəlmək hüququnun, onun məhkumluğu ödənilənədək və ya götürülənədək məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan yeni norma əlavə edilmişdir. Beləliklə, ölkədən məcburi çıxarma cəzası demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən hazırda əksəriyyət əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan məhkumlara tətbiq edilir.

Ölkənin cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cinayət məsuliyyətindən azad etmə institutları, yəni

səmimi peşmanlıqla, zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla, vurulmuş ziyanı ödəməklə, şəraitin dəyişməsi, müddətin keçməsi ilə bağlı normalar (AR CM-in 72, 73, 73–1, 73–2, 74, 75-ci maddələri) əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də istisnalar olmadan tətbiq edilir. Habelə, sözügedən şəxslərə cəzanın təyini ilə bağlı müddəalarda, o cümlədən cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsində də (AR CM-in 56 və 58-ci maddələri) istisnalar yoxdur.

Ölkə məhkəmələri tərəfindən hər il məhkum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayanların sayı, həmin şəxslər tərəfindən, habelə onların iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində törədilmiş cinayətlərin sayından asılı olaraq dəyişir. Məsələn, ölkənin Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına uyğun olaraq son altı, yəni 2019–2024-cü illərdə Azərbaycan məhkəmələri tərəfindən məhkum edilən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: 2019-cu ildə–224, 2020-ci ildə–97, 2021-ci ildə–121, 2022-ci ildə–77, 2023-cü ildə–149, 2024-cü ilin birinci yarısında –87. Sözügedən şəxslərə məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilmiş cəzalar arasında bir qayda olaraq, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə kifayət qədər üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə cərimə, ictimai işlər, islah işləri cəzalarının da təyin olunması halları da müşahidə edilir. Qeyd olunmalıdır ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında ən sərt cəza, yəni ömürlük azadlıqdan məhrum etmə tətbiq edilmiş məhkumlar arasında əcnəbi vətəndaşlar da vardır.

Azərbaycan vətəndaşı olan məhkumlarla müqayisədə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilmiş cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cərimə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, ictimai işlər, islah işləri, o cümlədən əlavə cəzaların icrası, habelə şərti məhkum etmə, cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə ilə əlaqədar probasiya nəzarətinin həyata keçirilməsini tənzimləyən cəzaların icrası qanunvericiliyində demək olar ki, fərqlər yoxdur. Yalnız nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etmə cəzasının icrası qaydasında xüsusi bir müddətə nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin (bundan sonra AR CİM) 154.4-cü maddəsinə əsasən, əsas cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisəsinin rəhbərliyi və ya icra məmuru (probasiya üzrə) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etməyə məhkum olunmuş əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə barəsində məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünün surətini və nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququ verən sənədi məhkumun vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərinə və ya həmin dövlətə göndərməklə dərhal məlumat verməlidir.

Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cəzalar təyin edilmiş, barələrində şərti məhkum etmə, cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması tətbiq olunmuş, habelə cəzadan şərti

olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və probasiya qeydiyyatında olan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların sayına aydınlıq gətirilməsi məqsədilə Avropa Şurası tərəfindən 1992-ci ildən başlayaraq hər il dərc olunan azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzalarla bağlı cinayət statistikasına üzrə SPACE II hesabatları öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ölkədə 2017-ci ilin sonundan fəaliyyətə başlamış Ədliyyə nazirliyinin Probasiya Xidmətinin qeydiyyatında 2019–2023-ci illərin əvvəlində, müvafiq olaraq 2019-cu ildə 37, 2020-ci ildə 89, 2021-ci ildə 64, 2022-ci ildə 49, 2023-cü ildə isə cəmi 29 sözügedən məhkum olmuşdur [2]. 2020-ci illə müqayisədə 2021–2023-cü illərdə probasiya qeydiyyatındakı həmin məhkumların sayı müvafiq olaraq, 28 %, 45 % və 3,1 dəfə azalmışdır ki, bu da onlara ilk növbədə, məhkəmələr tərəfindən azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın daha çox təyin olunması, habelə əfv və amnistiya aktlarının tətbiqi ilə əlaqədardır.

Müəyyən müddətə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzalarına məhkum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəzalarının icrası ilə bağlı qeyd edilməlidir ki, həmin məhkumlar Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual və Cəzaların İcrası məcəllələri və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş məhdudlaşdırmalar istisna edilməklə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinə dair qanunvericiliklə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyırlar. Sözügedən məhkumlar cəzaçəkmə müəssisələrinə qəbul edildikdən sonra qısa müddətdə şəxsi məsələlər üzrə öz dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə və ya onlara himayədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəyə girmək hüquqlarından istifadə edə bilərlər. Eyni zamanda, cəzaçəkmə müəssisəsinin idarəçiliyi tərəfindən də əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan məhkumların azadlığı ilə, onların vətəndaşları olduqları dövlətlərin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik və ya konsulluq nümayəndəliklərinə, habelə müvafiq beynəlxalq təşkilatlara dərhal məlumat verilir. Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı qanunvericilikdə müəyyən istisnalar da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, azadlıqdan məhrum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, ölkə vətəndaşlarından fərqli olaraq cəzalarını yaşadıkları yerlər nəzərə alınmadan Azərbaycanın müvafiq cəzaçəkmə müəssisələrində çəkməlidirlər. Əvvəllər, yəni Azərbaycan SSR-nin 1970-ci il tarixli İslah-Əmək Məcəlləsinin 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər cəzalarını onlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi islah-əmək müəssisələrində çəkirdilər. Azərbaycan SSR-də sözügedən şəxslər üçün müvafiq islah-əmək müəssisəsi olmadığından, onlar cəzalarını çəkmək üçün sabiq SSRİ-nin Rusiya Federasiyasının Mordoviya Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisəyə göndərilirdilər [3, c. 449]. Azərbaycan Respublikası müstəqiliyinə yenidən

qovuşduqdan sonra İslah-Əmək Məcəlləsinə 7 fevral 1997-ci il tarixli qanunla edilmiş əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri də həmin məcəllənin 6-cı maddəsindən azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların, o cümlədən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəzalarını çəkmək üçün digər ölkələrə göndərilməsini nəzərdə tutan müddəanın çıxarılması ilə bağlı olmuşdur [4, c. 22–24]. Sözügedən maddənin yeni redaksiyasına, habelə AR CİM-in 65-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində törədilmiş cinayətlərə görə azadlıqdan məhrum edilmiş bütün şəxslər, o cümlədən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də cəzalarını Azərbaycan Respublikasının hüduqlarında çəkirlər. Eyni zamanda, qeyd olunan sonuncu maddəyə uyğun olaraq, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivinə görə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya və ya cəzalarının bir hissəsini həbsxanada çəkməyə məhkum olunan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları kimi cəzalarını çəkmək üçün, həbs ediləndə yaşadıqları yerdən asılı olmayaraq, ölkə ərazisindəki müvafiq cəzaçəkmə müəssisələrinə göndərilirlər. Digər bir fərq, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə qəbulundan sonra hüquq və vəzifələri, o cümlədən təyin edilmiş cəzanın icrası qaydası və şərtləri barədə məlumat almaq, habelə cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları ilə tanış olmaq üçün onlara müvafiq şəraitin yaradılması, bu məqsədlər üçün tərəcəməçi xidmətindən istifadə etmək hüquqları ilə bağlıdır.

Ölkədən məcburi çıxarma növündə cəzanın icrası qaydasının AR CİM-də təsbit olunan ilkin mətni ölkənin Miqrasiya Məcəlləsinin qəbulundan sonra əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmaqla, yeni redaksiyada verilmiş və ətraflı tənzimlənmişdir. Belə ki, AR CİM-in 166-cı maddəsinin hazırkı redaksiyasına uyğun olaraq ölkədən məcburi çıxarmaya məhkum edilmiş şəxs barəsində əsas cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisəsi və ya icra məmuru (probasiya üzrə) əsas cəza növü kimi cərimə cəzası təyin edildikdə isə, cəzanın icraya yönəldilməsinə dair göstəriş daxil olduqdan dərhal sonra, ölkənin Miqrasiya Xidmətinə hökmün surətini, məhkum, onun mənsub olduğu dövlət, cəzanın icrası (cəzanın çəkilmə yeri, məhkumun yerdəyişmələri, vaxtından əvvəl azad edilməsi və digər zəruri hesab olunan məsələlər ilə əlaqədar), cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi vəziyyəti barədə məlumatları təqdim edir. Əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs əsas cəzasını çəkib qurtardığı və ya digər əsaslara görə cəzadan azad olunduğu gün, əsas cəzanı icra edən cəzaçəkmə müəssisəsinin nümayəndəsinin və ya icra məmurunun (probasiya üzrə) müşayiəti ilə Miqrasiya Xidmətinə təhvil verilir. Şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi olmayan əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs Miqrasiya Xidmətinə əsas cəzanı icra edən müəssisə və ya icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən təqdim olunan azad etmə haqqında fotosəkilli sənəd əsasında təhvil verilir. Ölkədən məcburi çıxarma növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxsin şəxsiyyətinin

dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yarandıqda, əsas cəzanı icra edən müəssisə və ya icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən verilən məlumat əsasında Miqrasiya Xidməti zəruri tədbirləri görür.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkədən məcburi çıxarma növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər 48 saat ərzində Azərbaycan Respublikasının ərazisindən çıxarılmalıdırlar. Əgər məcburi çıxarılmanın tətbiqi ilə bağlı sənədləşmə yubandıqda və ya çıxarılma haqqında qərarın vaxtında icrasına mane olan digər üzrlü səbəblər olduqda, şəxsin saxlandığı yer üzrə birinci instansiya məhkəməsi Miqrasiya Xidmətinin əsaslandırılmış təqdimatı əsasında çıxarılma müddətinin uzadılması məsələsinə baxır. Ölkədən məcburi çıxarma cəzasının icrasından yayınmaqla, hökmün icrasından boyun qaçırıldıqda və ya belə boyun qaçırmanı ehtimal etməyə kifayət qədər əsaslar olduqda, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində təsbit edilmiş qaydada tutulur və hökmün icrası təmin edilir. Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə məhkumun ölkədən məcburi çıxarılması mümkün olmadıqda, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər məhkəmənin qərarı ilə Miqrasiya Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada və vaxtda Miqrasiya Xidmətinin müvəqqəti yerləşdirmə mərkəzlərində saxlanılırlar. Ölkədən məcburi çıxarılan şəxs barədə Miqrasiya Xidməti tərəfindən Dövlət Sərhəd Xidmətinə əvvəlcədən yazılı məlumat göndərilir. Bilavasitə ölkədən məcburi çıxarılma zamanı məhkum Azərbaycan Respublikasının sərhəd nəzarət məntəqələrində Miqrasiya Xidmətinin əməkdaşları tərəfindən müşayiət olunur və dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində Dövlət Sərhəd Xidmətinin əməkdaşlarına təhvil verilir. Ölkədən məcburi çıxarmanın xərclərini məhkumun özü və ya onun mənsub olduğu dövlətin diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ödəyirlər. Həmin ödəmə mümkün olmadığı hallarda, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarma xərcləri Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Ölkədən məcburi çıxarma cəzasının tətbiqindən irəli gələn digər məsələlər AR CİM-də nəzərdə tutulan müddəalara zidd olmamaq şərti ilə, Miqrasiya Məcəlləsinə uyğun olaraq həll edilir.

Azərbaycanın azadlıqdan məhrum etmə yerlərində əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı ilə bağlı Avropa Şurasının son iyirmi ildəki cinayət statistikasına üzrə SPACE I hesabatlarının təhlili göstərdi ki, 2005-ci ildə müvafiq say 384 nəfər təşkil etmişdir [2]. 2006–2010-cu illərdə həmin sayda xeyli artım baş vermiş, 2010-cu ildə 943 nəfərə çatmışdır. Lakin, sonrakı illərdə ardıcıl olaraq azalma müşahidə edilmiş, 2016-cı ildə sözügedən məhkumların sayı 526 nəfər, 2018–2023-cü illərdə isə, ümumən 424–474 arasında olmuşdur. Bütün arasdırılan illər ərzində əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların təxminən 2–3 %-ni qadınlar təşkil etmiş, lakin onların arasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər olmamışdır. Qeyd olunmalıdır ki, azadlıqdan məhrum etmə yerləri ilə bağlı araşdırmalar aparən beynəlxalq təşkilatların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, habelə bir sıra ölkələrin

həbsxana xidmətlərinin məlumatlarının təhlili göstərdi ki, son illərdə dünyanın həbs yerlərində əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayının ardıcıl olaraq artması tendensiyası müşahidə edilir. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı hələ 2013-cü ildə azadlıqdan məhrum edilmiş sözügedən məhkumların sayının artmasını, onların həbsxanalarda saxlanılan şəxslərin ümumi sayının yüksək olmasına təsir etdiyini qeyd etmişdir [5, p. 11]. Penal Reform International (PRI) təşkilatının məlumatına əsasən 2020-ci ildə beş yüz minə yaxın sözügedən şəxs öz ölkələrindən kənarda həbs yerlərində olmuşdur [6, p. 25]. Qeyd olunan ilin yanvar ayında Avropada azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan şəxslərin 15 %-ni əcnəbi vətəndaşlar təşkil etmiş, əksəriyyət dövlətlərdə isə, onların ümumi saydakı payı iki faizdən yetmiş faizə kimi dəyişmişdir [7, p. 5; 8, p. 8]. İstinad olunan dövrlərdən ötən müddət ərzində dünyada əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin azadlıqdan məhrum etmə yerlərindəki say artımı davam etmişdir. Belə ki, SPACE I hesabatına əsasən 2023-cü ilin əvvəlinə Avropa Surasına üzv olan dövlətlərin azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan şəxslərinin orta hesabla 25 %-ni əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayanlar təşkil etmişdir. Həmin ildə Yunanıstan, Kipr, Belçika, Sloveniya, İspaniyanın azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılanların, müvafiq olaraq 58,2 %-i, 57,5 %-i, 42 %-i, 35 %-i və 30,9 %-i sözügedən şəxslər olmuşdur [9]. Habelə, PrisonWatch təşkilatının məlumatına əsasən, 2025-ci ilin əvvəlində dünyanın həbs yerlərində 537 mindən artıq əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayanlar saxlanılmış, sözügedən şəxslər Avstriyanın, Kiprin, Yunanıstanın, İsveçrənin, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin azadlıqdan məhrum etmə yerlərində ümumi sayın yarısından çoxunu, yəni müvafiq olaraq 53–88%-ni təşkil etmişlər [10]. Artım tendensiyasının qarşısının alınması, habelə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində sayın azaldılması və onlara sərf olunan maliyyə vəsaitinə qənaət edilməsi məqsədilə hazırda dünyada, habelə Avropada əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə alternativ cəzaların geniş tətbiqinə, qısa müddətli hökmlərin qəbuluna, onların cəzalarını çəkmək məqsədilə vətəndaş olduqları dövlətlərə verilməsinə, habelə əsas cəza kimi ölkə hüduqlarından kənara məcburi çıxarmanın tətbiqinə daha çox üstünlük verilir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cəzadan azad etmə institutları, yəni cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə, cəzanın çəkilməmiş hissəsini daha yüngül cəza növü ilə əvəz etmə, xəstəliyə görə cəzanı çəkməkdən azad etmə, hamilə qadınlar və azyaşlı uşaqları olan şəxslər tərəfindən cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması, ittiham hökmünün icrası müddəti ilə əlaqədar cəza çəkməkdən azad etmə, zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı və ya əldə edilmiş gəliri tamamilə ödəməklə bağlı cəza çəkməkdən azad etmə ilə bağlı normalar (AR CM-in 76–80, 80–1-ci maddələri) əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan məhkumlara da istisnalar olmadan tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında humanizm prinsiplərinə əsaslanmaqla mütəmadi qəbul edilən

amnistiya və əfv institutları bir qayda olaraq əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan məhkumlara da tətbiq olunur. Belə ki, “28 May–Respublika Günü münasibətilə amnistiya elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 20 may 2016-cı il tarixli Qərarı yeddi dövlətin 55 əcnəbi vətəndaşına və vətəndaşlığı olmayan bir məhkuma şamil edilmişdir [11]. Habelə, sonuncu, yəni ölkə Prezidentinin təşəbbüsü əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “8 Noyabr–Zəfər Günü münasibətilə amnistiya elan edilməsi haqqında” 5 noyabr 2021-ci il tarixli Qərar müxtəlif cəzalara məhkum edilmiş 83 əcnəbi vətəndaşa da şamil olunmuş, onların böyük hissəsi təyin edilmiş cəzanın çəkilməmiş hissəsindən azad edilmişdir [12]. Habelə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2023–2025-ci illərdə imzaladığı üç əfv sərəncamının təhlili göstərdi ki, həmin humanist aktlar ölkə vətəndaşları ilə yanaşı əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan 38 məhkuma da tətbiq olunmuş, onların böyük əksəriyyəti azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkməkdən azad edilmişlər. Sözügedən illərdə əfv olunmuş məhkumların 21 nəfəri Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəd olan Rusiya Federasiyasının, Türkiyənin, Gürcüstanın (hər birindən 7 nəfər), 6 nəfəri isə, Əfqanıstan vətəndaşları olmuşdur.

Beynəlxalq konvensiyalara və ikitərəfli müqavilələrə uyğun olaraq azadlıqdan məhrum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların cəzalarının qalan hissəsinin çəkilməsi üçün vətəndaşları olduqları ölkələrə verilməsi ilə bağlı da Azərbaycan Respublikasında ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin cəzanın qalan hissəsinin çəkilməsi üçün öz dövlətlərinə verilməsi Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu “Məhkum olunmuş şəxslərin verilməsi haqqında” 1983-cü il 21 mart tarixli Avropa Konvensiyasına, “Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşların cəzanın qalan hissəsinə çəkmək üçün təhvil verilməsi haqqında” 6 mart 1998-ci il tarixdə Moskva şəhərində imzalanmış Konvensiyaya, “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” 7 oktyabr 2002-ci il tarixdə Kişinyov şəhərində imzalanmış Konvensiyaya və bir sıra dövlətlərlə bağlanmış ikitərəfli müqavilələrə əsasən həyata keçirilir. Belə ki, təkcə 2018–2022-ci illər ərzində ölkənin Ədliyyə nazirliyi tərəfindən qadınlar da daxil olmaqla, azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkən 136 əcnəbi məhkum vətəndaşı olduğu ölkələrə təhvil verilmişdir [13]. Həmin məhkumların böyük hissəsini İran İslam Respublikasının vətəndaşları təşkil etmişlər. Eyni zamanda, məhkumun cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzalara məhkum edilmiş, şərti məhkum olunmuş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş, cəzasının çəkilməsi təxirə salınmış əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların cəzalarının icrası və nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə öz dövlətlərinə verilməsi, müvafiq hüquqi baza formalaşdırılmadığından hələ həyata keçirilmir.

Ümumbəllidir ki, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər digər ölkələrdə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın çəkilməsi prosesində bir sıra, ilk növbədə cəzaçəkmə müəssisəsində normal ünsiyyətlə,

habelə yaxın qohumlarla təmas hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklərlə üzləşirlər. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasında əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəza çəkdikləri penitensiar müəssisələrin idarəetməsi sözügedən məhkumları daim diqqətdə saxlamaqla, onların ehtiyaclarının öyrənilməsi, ailələri, vətəndaş olduqları ölkənin diplomatik nümayəndəlikləri ilə əlaqələrinin saxlanması və digər məsələlərin həlli ilə bağlı qanunvericilik çərçivəsində zəruri tədbirlər görülür.

Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, onlarla birlikdə saxlanılan azərbaycanlı məhkumlar tərəfindən də milli qonaqpərvərlik ənənəsinə istinadən müsbət, qayğılı münasibət göstərilir, ötən müddət ərzində azadlıqdan məhrum etmə yerlərində müvafiq məhkumlarla əlaqədar siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini və digər zəmində hər hansı münaqişə, konflikt, digər ciddi pozuntu qeydə alınmamışdır. Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlar tərəfindən də Azərbaycan Respublikasının cəzalarını çəkilməsi yerlərində milli qanunvericiliyə, o cümlədən cəzaların icrası qaydalarına ümumən riayət edilmiş, qanunun kobud pozulması ilə müşayiət olunan hallara, yəni azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerindən, yaxud mühafizə altından qaçma, cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya istintaq təcridxanalarının normal fəaliyyətini pozma, kütləvi iğtişas, insanların girov götürülməsi, xuliqanlıq əməlləri ilə bağlı ciddi hadisələrə yol verilməmişdir. Sözügedən məhkumlar cəzaçəkmə müəssisələrində keçirilən islah yönümlü, tərbiyə xarakterli, habelə dövlət və milli bayramlara həsr olunmuş tədbirlərdə həvəslə iştirak etmiş, onların bir hissəsi cəza müddəti ərzində müstəqil olaraq azərbaycan dilini öyrənmiş və həmin dildə sərbəst danışmağa başlamışlar.

Cəzanın icrasına nəzarət, habelə məhkumların islahında iştirak etmək məqsədilə cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkən Ədliyyə nazirliyinin Cəzaların icrasına nəzarət baş idarəsi, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (ombudsman), onun milli preventiv mexanizm funksiyalarını həyata keçirən Milli preventiv qrupun, Ədliyyə nazirinin yanında fəaliyyət göstərən İctimai Komitənin nümayəndələrinin, habelə Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin Azərbaycandakı nümayəndəliyi tərəfindən başçəkmələr zamanı digər məsələlərlə yanaşı, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlar qəbul edilir, onların saxlanılması, hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, ehtiyaclarının öyrənilməsi ilə bağlı məsələlərə diqqət verilir, ailələri ilə əlaqələrinin saxlanması ilə əlaqədar, xüsusilə şəhərlərarası telefon danışqlarının haqqının ödənilməsi, müvafiq dildə ədəbiyyatla təmin edilməsi ilə bağlı humanitar yardımlar göstərilir.

Azərbaycan Respublikasının cəza-icra sistemində 1993–2023-cü illər ərzində uğurla həyata keçirilmiş kompleks tədbirlər nəticəsində nəzərəcarpacaq müsbət dəyişikliklər baş vermiş, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də daxil olmaqla, həbs edilmiş şəxslərin və məhkumların insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq aktların tələblərinə cavab verən yeni hüquqi statusları müəyyən edilmiş, humanistləşdirmə yolu ilə onların çərçivəsi

ardıcıl olaraq genişləndirilmişdir. Penitensiar müəssisələrdə cəzanın insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən bir mühitdə çəkilməsi üçün şərait yaradılmış, yeni istintaq təcridxanaları, özündə müxtəlif rejimli və növlü cəzaçəkmə müəssisələrini cəmləşdirən beş müasir penitensiar kompleks istifadəyə verilmişdir. Sözügedən şəxslərin yemək və əşya təminatının yeni, yaxşılaşdırılmış normaları müəyyən olunmuş, yeməyə və xüsusi geyimə görə məhkumların əmək haqqından və digər gəlirlərindən tutulmalar ləğv edilmiş, vicdan və dini etiqad hüququnun təmin olunması məqsədilə tədbirlər görülmüş, tibbi xidmət əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmışdır [14, c. 83–85; 15, c. 38–40].

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə istinadən qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasında ölkə vətəndaşları ilə yanaşı, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də cinayət cəzalarının təyin edilməsi, cəzaların icrası qaydaları, cəzanın çəkilməsi şəraiti ardıcılıqla xeyli humanistləşdirilmişdir. Lakin, beynəlxalq təşkilatların arasdırmalarına, penitensiar sahədə uzun müddətli fəaliyyətimiz dövründə müşahidələrimizə əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, digər dünya ölkələrində olduğu kimi [16, c. 73–75; 17, c. 68–69; 18, c. 226–229], Azərbaycan Respublikasında da cəzalarının icrası və çəkilməsi prosesində müəyyən çətinliklər və həllini gözləyən problemlər mövcuddur. Göstərilənlər azadlıqdan məhrum edilmiş sözügedən məhkumlara islah etmə vasitələrinin tətbiqi, onların milli, mədəni ənənələrinin, vicdan və dini etiqad azadlıqlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ehtiyaclarının ödənilməsi, təhsil, məlumat, hüquqi yardım almaq hüquqları, ən əsası isə, ana dilləri ilə bağlıdır. Belə ki, AR CİM-i göstərilən məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi zamanı məhkumların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipinə riayət etməklə, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı bir sıra xüsusiyyətləri tam nəzərə almamış və mümkün fərqli yanaşmaları təsbit etməmişdir. Məsələn, sözügedən məhkumların ümumi ya peşə təhsili almaq kimi hüquq, bir sıra hallarda isə, müxtəlif vəzifələrin necə həyata keçirilməsi, təbiiyə işinin aparılması prosesində televiziya, kinofilmlərə baxışlardan onlara münasibətdə necə istifadə edilməsi və bir sıra digər əhəmiyyətli məsələlər qanunda öz tənzimini, yəni konkret icra mexanizmini tapmamışdır. Belə yanaşma digər ölkələrdə də mövcuddur. Fikrimizcə, onlar məhkumlarla davranışa həsr edilmiş beynəlxalq aktlarda, ilk növbədə BMT-nin Məhbuslarla davranışın minimal standart qaydalarında (Nelson Mandela qaydalarında), bir sıra digər sənədlərində, habelə Avropa Penitensiar Qaydalarında, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 10 oktyabr 2012-ci il tarixli “Əcnəbi məhkumlarla əlaqədar” R(2012)12 nömrəli sənədindəki tövsiyələrin sözügedən şəxslərlə davranışın xüsusiyyətlərinin, bir qayda olaraq ümumi şəkildə verilməsi, onların təcrübədə yaşanan bir sıra problemlərin səmərəli həlli yollarını özündə ehtiva etməməsi ilə əlaqədardır. Qeyd olunmalıdır ki, göstərilənlər, xüsusilə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə ünsiyyət, onların ehtiyaclarının və problemlərinin nəzərə alınmasının vacibliyi, habelə

hüquqi tənzimini tapmamış digər məsələlər azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin müdiriyyəti, habelə işçi heyəti üçün də çətinliklər və əlavə xidmət yükü yaradır.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə cəzaların tətbiq edilməsində, onların, xüsusilə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası prosesində müşahidə olunan mövcud problemlərinin həlli məqsədilə, bir sıra dünya dövlətlərinin qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnməklə, məhbuslarla davranışa həsr olunmuş beynəlxalq aktlara, İşgəncələrin, qeyri-insani və ləyaqəti alqaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin (CPT) illik məruzələrindəki tövsiyələrinə istinadən, habelə əvvəllər tərəfimizdən verilmiş təklifləri də nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cəzaların İcrası məcəllələrinə aşağıda göstərilən dəyişikliklərin edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

I. Cinayət Məcəlləsi üzrə:

1. Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanın əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilməsi ilə əlaqədar mövcud qadağanı ləğv etmək və həmin cəzanı sözügedən şəxslərə də təyin olunmasını cinayət qanununda nəzərdə tutmaq vacibdir. Belə ki, 2011-ci ilin may ayında cəza sistemindən çıxarılmış, lakin 2017-ci ilin oktyabrında yeni məzmun və fərqli icra edilmə şərtləri ilə AR CM-ə qaytarılmış azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının dərhal məhkəmələr tərəfindən fəal tətbiqinə başlanmış, nəticədə son altı il ərzində onun təyin edilməsi faiz hesabı ilə 3,5 dəfə artmışdır. Əgər, 2018-ci il ərzində ölkənin məhkəmələri tərəfindən məhkum edilmiş şəxslərin 8,2 %-i barədə azadlığın məhdudlaşdırılması tətbiq olunmuşdusa, 2020-ci ildə həmin göstərici 27,8 %, 2022-ci ildə isə, 28,5 % təşkil etmişdir [19, c. 12–13]. 2023-cü ilin yekunlarına əsasən məhkəmələr tərəfindən azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının təyini yenə yüksək qalaraq 27,3 % olmuş, 2024-cü ildə isə, həmin göstərici artaraq, ümumi məhkum edilmiş şəxslərin 28,8 %-ni təşkil etmişdir. Beləliklə, istinad olunan cəza növünün tətbiqi son illərdə xeyli artmaqla, birmənalı olaraq ölkədə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının real alternativinə çevrilmişdir. Bəs, niyə görə həmin cəza əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, xüsusilə də, azadlıqdan məhrum etmə əvəzinə təyin edilməsin?! Həmin cəzanın sözügedən şəxslərə tətbiqinin səmərəli olmaması ilə bağlı əsaslı sübutlar varmı? Fikrimizcə, məhkəmələri, habelə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, xüsusilə məhkum edildikləri maddənin sanksiyasında yalnız müvafiq iki cəzanın, yəni azadlığın məhdudlaşdırılması və azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulduğu təqdirdə, daha yüngül cəzaya məhkum olunmaq imkanından məhrum etmək, heç də ədalətli hesab oluna bilməz. Eyni zamanda, azadlığın məhdudlaşdırılmasının icrası ilə əlaqədar qaydalara, habelə artıq ölkədə formalaşmış təcrübəyə istinadən qeyd edə bilirik ki, sözügedən cəzanın icrasının təşkili və çəkilməsi ilə əlaqədar istər icra məmuru (probasiya üzrə), istərsə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlar üçün hər hansı çətinliyin yaranacağı da gözlənilən deyil. Nəhayət, dünyanın bir çox dövlətlərində elektron nəzarət vasitəsinin tətbiqi ilə müşayiət olunan, o cümlədən azadlığın

məhdudlaşdırılmasına oxşar cəzalar əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlara da heç bir istisna qoyulmadan təyin edilir. Sözügedən qadağanın son nəticədə ölkədə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin sayının artmasına zəmin yaratması da ümumbəllidir.

2. İslah işləri cəzasının icrası ilə bağlı təcrübədə rast gəlinən mövcud problemləri, xüsusilə işsiz olan məhkumların haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə təmin olunması ilə bağlı çətinlikləri nəzərə alaraq, onun əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilməsini məqsədəuyğun hesab etmirik, buna görə də cinayət qanununa, yəni AR CM-in 49-cu maddəsinə müvafiq qadağanı daxil etmək lazımdır [20, c. 111–113].

3. Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilən cəzaların, o cümlədən azadlıqdan məhrum etmənin icrası prosesində yaşanan və yuxarıda göstərilən problemləri nəzərə alaraq, sözügedən məhkumların sayının azaldılması, cəzalarını çəkmək üçün vətəndaşları olduqları dövlətlərə verilməsi ilə bağlı uzunmüddətli və mürəkkəb prosedurlardan qaçılması, onların cəzalarının icrasına ayrılan maliyyə vəsaitinə qənaət edilməsi məqsədilə, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarmayı əsas cəza növü kimi də nəzərdə tutmaq, onu ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, xüsusi hallarda isə, ağır cinayətlərə görə təyin edilməsi kifayət qədər yaxşı olardı [21, p. 24]. Hazırda Çin Xalq Respublikası, Almaniya, İsveç, İsveçrə, Latviya, Finlandiya və digər bir neçə digər dövlətlərdə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlarla yaşana bilən problemlərdən yayınmaq, habelə onların sayını azaltmaq məqsədilə sözügedən şəxslər barədə ölkədən məcburi çıxarmadan əsas cəza növü qismində fəal şəkildə istifadə edilir. Eyni zamanda, ölkədən məcburi çıxarma növündə cəzanın, müvafiq hallarda məhkəmə tərəfindən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlarla əlavə cəza kimi təyin edilməsinin saxlanması da məqsədəuyğun hesab olunur. Habelə, cinayət törətməyə görə ölkədən məcburi çıxarılmış şəxslərin yenidən Azərbaycana qayıdışı ilə əlaqədar cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş mövcud şərtlərin də sərtləşdirilməsi də vacibdir [21, c. 25]. Hesab edirik ki, ölkədən məcburi çıxarma növündə cəza ilə bağlı verilmiş təklifimiz, yuxarıda sadalanan məsələlərin həllindən əlavə, dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, sözügedən şəxslər tərəfindən Azərbaycanda yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasına, habelə azadlıqdan məhkum etmə yerlərində məhkumların ümumi sayının azalmasına və cəzaçəkmə müəssisələrinin yüklənməsi probleminin həllinə də müəyyən köməklik göstərə bilər.

II. Cəzaların İcrası Məcəlləsi üzrə:

1. Azadlıqdan məhrum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumlara islah etmə vasitələrinin daha səmərəli tətbiq edilməsi məqsədilə, cəzanın icrası prosesində onların hüquqlarının, azadlıqlarının, qanuni maraqlarının həyata keçirilməsi, habelə tərbiyə işinin keyfiyyətlə aparılması, ictimai faydalı əməyə, ümumi təhsilə, peşə təhsili və peşə hazırlığına cəlb etmə və digər məsələlər ilə əlaqədar uzurlarına qoyulmuş vəzifələrinin icrası xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən yeni normalarının

işlənilib hazırlanmasını və məcəllənin müvafiq maddələrinə əlavə edilməsini əhəmiyyətli hesab edirik. Həmin normalar, istər cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyətinin və əməkdaşlarının, istərsə də əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası və çəkilməsi prosesində qarşısına çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına zəmin yarada bilərdi.

2. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində həbsdə saxlanılan, habelə cəza çəkən əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan məhkumlarla:

- ehtiyaclarının öyrənilməsi əsasında müxtəlif yönümlü xüsusi reabilitasiya proqramlarının həyata keçirilməsi;

- onların asudə vaxtının daha səmərəli və maraqlı keçməsi məqsədilə dil öyrənmə kurslarının təşkili, həbslə, cəzanın icrası və çəkilməsi ilə bağlı qanunvericiliyi, istintaq təcridxanalarının, cəzaçəkmə müəssisələrinin daxili intizam qaydalarını özündə cəmləşdirən və bir neçə xarici dildə (ingilis, alman, ispan, çin, ərəb, fransız, rus) olmaqla, məlumat kitabçalarının paylanması, habelə televiziya verilişlərinə digər dillərdə baxışların təşkili, həbs edilmiş şəxslər, məhkumlar üçün nəzərdə tutulmuş kitabxanalarda xüsusi bölmənin yaradılması, qanunvericilik çərçivəsində digər dövlətlərdə yaşayan yaxınları ilə telefon danışıqlarının, videogörüşlərin haqqı ödənilmədən təqdim olunması;

- cəzanın çəkilməsi prosesində müvafiq məhkumların daim diqqətdə saxlanması, onların sosial müşayiətinin təşkili, zəruri hallarda hüquqi yardım göstərilməsi, problemlərin müəyyən edilməsi və həllinə dəstək verilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin strukturunda sözügedən şəxslərlə iş üzrə xüsusi qrupun yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Eyni zamanda, azadlıqdan məhrum etmə əlaqədar olmayan cəzalara məhkum edilmiş, şərti məhkum olunmuş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş, cəzasının çəkilməsi təxirə salınmış əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan məhkumların cəzalarının icrası və nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə vətəndaş olduqları dövlətlərə verilməsi ilə bağlı təcrübənin reallaşdırılması üçün, 11 oktyabr 2019-cu ildə Aşqabad şəhərində qəbul edilmiş "Azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icra üçün verilməsi üzrə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçı dövlətlərinin Konvensiyası"na qoşulmaqla onu ratifikasiya etmək, habelə digər dövlətlərlə cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardımla bağlı mövcud müqavilələrə sözügedən məsələ ilə əlaqədar əlavələrin edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Nəhayət, azadlıqdan məhrum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə davranışla bağlı yuxarıda göstərilən beynəlxalq aktların təkmilləşdirilməsini də məqsədəuyğun hesab edirik. Habelə, bir qrup həbs edilmiş və məhkumlarla əlaqədar, yəni qadın və yetkinlik yaşına çatmayan, habelə uzun müddətli azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə, habelə ölüm cəzası tətbiq edilmiş şəxslərlə davranışla bağlı beynəlxalq standartları özündə cəmləşdirən BMT-nin xüsusi aktlarının qəbul edildiyini nəzərə alaraq, azadlıqdan

məhrum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə davranışla bağlı məsələləri, onların problemlərinin həlli üzrə tövsiyələri özündə ətraflı əks etdirən yeni beynəlxalq aktın hazırlanması da məqbul olardı. Düşünürük ki, BMT-nin sözügedən yeni beynəlxalq aktının həyata vəsiqə alması dünya dövlətləri tərəfindən müsbət qarşılanmaqla, milli qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsinə, azadlıqdan məhrum edilmiş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə əlaqədar mövcud normaların yenilənməsinə və daha təkmil olmasına töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Гумбатов М. Г. Наказание в виде принудительного выдворения за пределы Азербайджанской Республики // II Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление»: сб. тез. выступ. и докл. участников (Рязань, 25–26 нояб. 2015 г.): в 8 т. Рязань, 2015. Т. 4. С. 250–255.
2. Council of Europe Annual Penal Statistics SPACE II /<https://wp.unil.ch/space/>.
3. Кашуба Ю. А. О местах отбывания наказания осужденными иностранными гражданами из числа военнопленных // Уголовно-исполнительное право. 2023. Т. 18(1–4), № 4. С. 446–453.
4. Hübətov M. H. Humanizmin yeni nümunəsi. Bakı, “Qanunçuluq”, 1998. № 3, Səh. 20–25.
5. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Handbook on Strategies to Reduce Overcrowding in Prisons, Criminal Justice Handbook Series (Vienna, 2013). 208 pp.
6. Penal Reform International and Thailand Institute of Justice, Global Prison Trends 2021 (London; Bangkok, 2021).
7. Marcelo F. Aebi and Mélanie M. Tiago, Prisons and Prisoners in Europe 2020: Key Findings of the SPACE I Report, UNILCRIM Series 2021/1 (Strasbourg, Council of Europe; Lausanne, Switzerland, University of Lausanne, 2021). 31 pp.
8. European Prison Observatory, Prisons in Europe: 2019 Report on European Prisons and Penitentiary Systems Rome, 2019. 52 pp.
9. Council of Europe Annual Penal Statistics SPACE I 2023. /<https://wp.unil.ch/space/>.
10. <https://prisonwatch.org/foreign-prisoners/#figures>.

11. https://azertag.az/xeber/amnistiya_qerarinin_icrasi_ugurla_basa_chatdirilib-1005018.
12. https://azertag.az/xeber/8_noyabr_zefer_gunu_munasibetile_elanedilmis_amnistiyaakti_17min267_s_exse_samil_olunub-2053574.
13. <https://nevs.day.az/azernevs/1428258>.
14. Гумбатов М. Г. Закон Азербайджанской Республики «Об обеспечении прав и свобод лиц, содержащихся в местах предварительного заключения фундаментальная основа реализации презумпции невиновности». Гуманитарно-пенитенциарный вестник. Рязань, 2014. № 7. С. 80–87.
15. Гумбатов М. Г. Продолжение реформы в пенитенциарной системе Азербайджанской Республики в 2016–2022 годах, перспективы ее развития // Journal Scientific discussion. 2023. № 1 (77). С. 35–42.
16. Перов С.В. Актуальные проблемы депортации иностранных граждан, осужденных к уголовным наказаниям в Российской Федерации. Пенитенциарная наука. 2018, № № (43) с. 72–78.
17. Головастова Ю. А., Видова Т. А., Митяева Ю. В. Правовое положение иностранных граждан при исполнении уголовных наказаний: история, современное состояние, перспективы развития. // Уголовно-исполнительное право. 2023. № 18 (1-4), № 1. с. 60-74.
18. Яковлев Е. А. Проблемные вопросы, связанные с исполнением уголовных наказаний в отношении иностранцев. Вестник Томского государственного университета. 2024. № 498. с. 225–233.
19. Humberatov M. Reasons for the growth in the number of persons deprived of freedom in the Republic of Azerbaijan and possible ways to reduce it // Journal Annali d'Italia. 2024. № 56, pp. 12–24.
20. Гумбатов М. Г. Наказание в виде исправительных работ в Азербайджанской Республике // III Пенитенциарный Форум «Преступление, наказание, исправление»: (Сб. вступлений и тезисов участников). Рязань, 2017. Т. 1. С. 103–113.
21. Humberatov M. Criminal punishments in the Republic of Azerbaijan: changes and prospects for their improvement // Znanstvena misel journal. 2024. № 92, pp. 20–26.